

340.115845

**ҚАЗАҚ ХАНДАРЫНЫҢ САЯСИ ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ МҰРАТТАРЫ
ЖӘНЕ ОНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
POLICIES AND OBJECTIVES OF THE KAZAKH KHANS,
RIGHTS AND ITS FEATURES**

ШЫҢҒЫС ЕРҒӨБЕК*

Түйіндемe

Қазақ хандығы тұсындағы мемлекеттік реформалар толық жаңа қоғамдық қатынастардың өркендеуіне алып келді. Дәстүрлі құқық элементтерінің сақталуын саяси тұрақтылық пен ішкі бірліктің күшеюімен түсіндіруге болады. Қоғамның бір орында тұрмай, мемлекеттің жаңа институттарының пайда болуы аса күрделі саяси процестердің бастамасы болды.

Мақала авторы қазақ хандарының саяси және құқықтық мұраттарын, оның ерекшеліктерін зерделей зерттейді.

Кілт сөздер: заң, элита, реформа, құқықтық реформа, әдет-ғұрып нормалары.

Summary

Reforms under the leadership of the Kazakh Khanate delivered to the new public relations development of the state. This is due to the strengthening of internal cohesion and respect for the rights of tradition. Society does not stand in one place formation of a new institution was the beginning of a complex political process.

The author explores a meaningful policy Kazakh khans and features of its rights.

Keywords: law, elite, reform, legal reform, customary norms.

Жәнібектен кейін хандық билік Керейдің үлкен ұлы Бұрындық ханға өтті. Бұл кезең терең тарихи процестер мен билік үшін таластардың басы болатын. «Ол өз әкесі мен оның сенімді серігі Жәнібек ханның өсиетіне адал болды, олар құрған хандықты сақтап, күшейте беру жолында аянып қалмады. Ол іскер де батыл еді. ХҮ ғасырдың соңғы ширегіндегі хандықтың үлкен-кіші оқиғасының бәріне тікелей араласып, әскер басында да өзі жүрді, шайқастарда әлденеше рет жараланды. Мұсылман тарихшылары Бұрындық ханды Дешті Қыпшақ билеушілерінің ішіндегі ең белгілісі және күдіретті әмірші деп сипаттайды. Бұрындық хан тағында отыз жылдан астам отырды. Сөйте тұра жоғарғы билікті өмірінің ақырына дейін ұстап тұра алмады» [1, 68].

---

* Заң ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Аккредитация, рейтинг және сапаны басқару орталығының директоры, Алматы-Қазақстан. PhD in law, Al-Farabi Kazakh National University, director of the Center for Accreditation, Rankings and Quality Assurance, Almaty-Kazakhstan. E-mail: Shyngys.Ergobek@kaznu.kz

Бұрындық ханның орнын көреген саясаткер, ойшыл, белгілі қолбасшы Қасым хан басты. Қасым ханның тұсында Қазақ хандығы бұрын соңды болмаған биіктерге көтеріліп, Орталық Азиядағы белді саяси күшке айналды. «У Касыма было подвластных казахов около 1 миллиона душ, и никто после Джочы – хана не был так могуществен, как он» [2, 62; 3,157].

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің «Қазақ шежіресіне» сүйенер болсақ, Өз Жәнібектің тоғыз ұлы болыпты. Оның бірі Қасым хан. Бұл тақты Сарайшықтан көшіріп, Ұлытауға орнаттырған. Қазақты қатарға қосып кеткен осы Қасым хан. Қазақтың ортасында: «Қасым ханның қасқа жолы» - деген сөз үлгі болып қалды. Қастерлеуден қанатты сөз туды.

Баласы Жәнібектің сәрдәр Қасым,
Қазақтың біріктіріп, құрап басын
Осы жер ата қоныс, мекенің деп,
Найзамен сызып берген шекарасын.

Шежіренің айтарлықтай толық мәтінінде, Қасымның Жәнібек ханнан кейін бірден билікке келгендігі айтылады. Жәнібектің өзінен соң Қасым хан болды. Ата-бабаларынан бақты, даңқты болып, Жошы ханның өзінен соң Дәшті Қыпшақты меңгеріп билеген осы хан болды.

«Жеңімпаз қолбасы, үлкен ұлыстың беделді сұлтаны, кейіннен қазақ ханы, реформатор-билеуші – міне, туған ел тарихының өтпелі кезеңінде Қасым маңдайына тағдыр атқаруға жазған тарихи рөлдер ауқымы осындай болатын» [2, 69].

Қасым ханның билігі тұрақты, әрі нақты болды [4, 276]. Билікті орталықтандыру және қалалық өркениетті дамыту Қасым ханның ойы бойынша мемлекеттің беріктігін қамтамасыз ететін факторлар еді. «По признанию многих авторитетных дореволюционных и современных историков-востоковедов и этнологов, ханская власть в Казахской степи, пожалуй, никогда не была такой прочной, авторитетной и значительной как по территориальному охвату, так и по масштабам распространения, как при правлении Касым-хана» [5, 144-145].

Осыған байланысты Қасым өз жоспарларына Қазақ хандығының құрамына Сыр өңіріндегі бекініс қалаларды енгізуді мақсат етіп қояды. Бұл туралы Нұрсұлтан Назарбаев былай деп жазады: «Кезінде «қоныс алу» үрдісін шапшаң жүргізген көрнекті хандардың бірі Қасым еді. Оның сыртқы саясаттағы сәтті қадамы Сырдария бойындағы қалаларға қазақ билігін бекіте түсу жолындағы күрес болды» [26, 215 б.].

Бұл қалаларды Қазақ хандығына қосу көшпелі халық үшін стратегиялық маңызы бар пункттерге жол ашты. Жалпы Қазақ

хандығының тарихының сыртқы саясатындағы ең маңызды орынды осы Сыр өңіріндегі қалалар алды. «Жизненная необходимость обеспечения бесперебойного обмена излишков скотоводческой продукции на продукты земледелия и городского ремесла подогривала стремление казахской знати к овладению этими городами. Но ее усилия наталкивались на сопротивление узбекских феодалов, не желавших допускать казахов на рынки указанных городов» [6, 40].

Қасым хан дәуіріндегі сыртқы саясаттың тағы бір векторы Ресей болып белгіленді. «Первые связи Московского государства с Казахским ханством были установлены, по мнению ряда исследователей, в конце XV в. Ссылаясь на «Опись царского архива» 1575-1584 гг., в которой говорится, что в ящике под номером 38 хранятся «книги и списки казатские при Касиме-царе и тюменские при Иване-царе» [7, 22]. Бұл кезеңде Қазақ хандығы Батыс Еуропада белгілі бола бастады [4, 275].

Ханның жүзеге асырған маңызды реформаларының бірі руларды ірілендіру болатын. Бұл ұлыстар мен жалпы хандықтың қорғаныс қабілетін арттырды. Қасымның билікті орталықтандыруы ханның саяси-құқықтық ойларының өзегі мықты орталық билікке негізделген саяси жүйені құру болғандығын айқындайды. «Несмотря на явное проявление тенденций сепаратизма со стороны отдельных предводителей племен, дело усиления власти хана в пределах территории своего ханства шло довольно успешно. Особенно сильной она стала в первой четверти XVI века при хане Касиме (1512-1521 гг.)» [8, 111].

Құқықтық реформаларға тоқталар болсақ, Шыңғыс хан заманынан бері кодификацияланбаған Яссыларды жүйелеп, жаңа жағдайға икемдендіруі нормативті актілердің жаңа жинағы «Қасым ханның қасқа жолының» [9, 24] шығуына ықпал етті. «Зәулім ғимаратты салмас бұрын оның салмағын көтере ала ма деп топырақты тексеретін және зерттейтін сәулетші сияқты данышпан заң шығарушы өздігінен ең игілікті заңдарды құрастырудан бастамайды, бірақ олар арналған халықты, оларды көтере ала ма деп алдын ала сынайды» [10, 43].

Қасым хан заңдарын жасаушылар сол кезде енгізіле бастаған шарият нормаларына қарсы сақтап қалғысы келген ежелгі құқықтық нормаларға сүйенеді. Сол кездегі жағдайға байланысты халыққа жаңа құқық нормаларының көктен түскенін көрсету керек болды. Бұл туралы қазақ тарихының ғұламасы Ә. Х. Марғұлан былай деп жазады:

«15 ғ.–16 ғ. басында Бұхардың ишан-қазылары қазақ өлжесінде діни үгіт таратып, «ежелгі жарғы заңын қалдырыңдар, ол көкке табынатын дінсіздің ісі, оның орнына шарифат қағидасына ауысыңдар. Ант бергенде көк соқсын деп айтпаңдар, құран соқсын деп, құранды бастарыңа көтеріңдер», - деп үгіттейді» [11, 542].

Ал «көшпелі халық шарифат нормаларын қабылдағысы келмей өздерінің тұрмыс жағдайларына жат ережелерді күшпен таңуға тырысқан билеушілерге талай рет қарсы шыққан. Жаңа этникалық қауымдастықтың қалыптасуы жағдайында Қасым хан көшпелілердің тұрмыс жағдайына сай келетін заңдар жинағын жасай білді. Өзін дербес ұлыс деп ұғынған жаңа этникалық қауымдастық Қасым ханның заңдарын жаңа құқық жүйесі деп қабылдады.

Бұл құқық жүйесі бүкіл халқы бір қазақ ұлысы болған үш жүзге түгел таралды» [12, 326].

Заңдар жинағы бес тараудан тұрды:

«1. Мүлік заңдары (мал, мүлік, жер дауы мәселелері).

2. Қылмыс заңдары (кісі өлтіру, ел шабу, мал талау, ұрлық мәселелері).

3. Әскери заңдар (қосын, аламан, әскери міндет, тұлпар ат, қара қазан мәселелері).

4. Елшілік жоралары (майталмандық, шешендік, сыпайылық, әдептілік).

5. Жұртшылық заңы (ас, той, мереке, жасауыл және т.б.)» [13, 9; 14, 379-380].

Бұл нормативті құқықтық актілер жиынтығын Қазақ хандығы тұсында құрылған алғаш нормативті база деп қабылдауға болады. «Қасым хан заманында қазақ елі хан ордасын Евразия көшпелілерінің ежелгі саяси-этникалық орталығы Ұлытауға көшіріп, Алаша хан атын қайта жаңғыртты. Қазақ елінің ұлттық идеясының мықты іргетасы, қазақ қауымына біріккен сан алуан тайпалардың басын құрап отырған ортақ тамыр Алаша ханға арнап Ұлытауда Қасым хан биік күмбез орнатты. Олай болса «Қасым ханның қасқа жолы» тек құқықтық көзқарастардың жолы емес, ол ең алдымен қазақтың ел болу үшін, жұрт болу үшін күрес жолы» [14, 48].

Қасым ханның өлімінен кейін қалыптасқан ауыр жағдайда Қазақ халқына көршілерінің барлығы дерлік жаугершілік саясат ұстанып ішкі тұрақтылық билікке таласпен орын ауыстырғанда, Қазақ хандығының басына Қасым ханның бел баласы Хақназар келеді [4, 290]. 1560 жылы таққа отырған Хақназар аз уақытта саяси

тұрақтылықты орнатуға тырысады. «Ко второй половине ХУІ в. Казахское ханство переживало сильное ослабление в связи с бесконечными войнами, междоусобицами, но в период правления Хакк-Назар-хана оно достигло некоторого подъема во внутренней и внешнеполитической жизни, который впоследствии вновь сменился спадом.

С конца 50-х гг. ХУІ в. Казахское ханство представляло серьезную угрозу для ногаев, сибирского хана Кучума и для среднеазиатских ханств» [15, 166].

Хақназардың негізгі саяси-құқықтық мақсаты хандықтың тұтастығын сақтап, көршілерінен қорғану болатын. «Вся политическая деятельность Хакназар-хана была направлена на интеграцию казахского общества и обеспечение безопасности своей страны от внешних вторжений» [5, 146].

Солтүстіктен Сібірдің Көшім ханы, Еділдің бойынан Ноғай Ордасы, Орталық Азиядан күшейіп келе жатқан Баба сұлтан, тіпті Баба сұлтанға қарсы одақтасы Абдолла ханның өзі Қазақ хандығының жеріне көз тігіп отырғанда, қолына қару алған Хақназар Сібір хандығына қарсы одақтасты Ресейден тауып, солтүстіктегі қауіпсіздікті қамтамасыз етті [7, 23], Ресеймен сауда байланысын нығайтты: «В 1573 году Иван Грозный направил первую дипломатическую миссию к казахскому хану Хакк-Назару во главе с послом Т. Чебуковым, который наряду с иными вопросами должен был решить вопрос о расширении торговых связей между Московским государством и Казахстаном» [17, 105].

Ал Ноғай мырзаларымен келіскен Хақназар Орта Азиядағы мәселелерге алаңсыз араласа бастады. Ең бірінші кезекте оңтүстік шекараны қамтамасыз ету үшін Түркістан қалаларын қайтаруды ойлаған Хақназар Абдолла ханмен Баба сұлтанға қарсы одақ құрады. Бұл одаққа көрсеткен ізеттілігі ретінде Абдолла Хақназарға Түркістан аймағын қалалармен бірге сыйға тартады. Бұл тек, ізеттілік пен құрметтен туған шара емес, Орта Азиядағы саяси салмақтың арақатынасынан туындаған шара еді. Хақназар сыртқы саясатта үлкен жеңіске жетті, хандықтың территориясын үлкейтіп, өзінің билік ету аясын кеңейтті. Бұл туралы П. И. Рычков былай деп жазады: «Сей Акназар, учинившись ханом, в великое усилование пришел и владел не только одними теми ногайцами и Башкириею, но сверх того Казанское, Сибирское и Астраханское царство, Бухарию, Хиву, Ташкент и другие

многие города под власть свою покорил и дань с них собирал...» [15, 168].

Хақназар ханның дәуірінің соңына қарай Орта Азия иеліктерімен бірге ойраттардан да қауіп төне бастады. Қазақ хандығының алғашқы жылдарындағы бейбіт қатынастар шамамен екі ғасырға созылған қазақ-жоңғар соғысына ұласты. «...взаимоотношения казахов и ойратов в течение почти столетия были мирными и добрососедскими. Положение резко изменилось в 30-х годах ХУІ в., когда началась двухвековая борьба между ойратскими и казахскими феодалами. Какие обстоятельства обусловили переход от мирных отношений к вооруженной борьбе, что лежало в основе ойратско-казахского антагонизма не вполне ясно. Известные нам источники не дают ответа на эти вопросы. Можно лишь предполагать, что немалую, возможно, решающую роль играли как намерение обеих сторон расширить свои пастбищные территории за счет соседа, так и стремление ойратских феодалов захватить в свои руки сырдарьинские города и подходы к ним» [6, 42]. Алғашқы кезеңдерде бұл қақтығыстар көп шығын әкелмегенімен, Қазақ хандығының бірлігі әлсіреген тұста ерекше ауыр нәтижелерге алып келді.

Сыртқы істерді бір жүйеге салып алғаннан кейін, ішкі шаруалармен айналысуға бет алған Хақназар, өкінішке орай жоспарларын жүзеге асыра алмады. Баба сұлтан шығарған бүліктің салдарынан 1581 жылы қайтыс болған Хақназардың салық жүйесі мен мемлекеттік басқаруда, шаруашылық жүргізу мен ішкі қауіпсіздік мәселелеріне өз көзқарасы болатын. Атап айтсақ, хан шаруашылықты тиімді жүргізу үшін қауіпсіздікті қамтамасыз етуді басты мақсат деп қарастырды.

Сондай-ақ қоғамның негізгі бөлігі қарапайым малшылар екендігін білетін Хақназар жаңа салық жүйесін енгізуді ұсынды. Онда бірінші кезекте адамның ауқаттылығы ескерілетін. Сондай-ақ сөз бостандығына ерекше мән берілді. Ежелден қалыптасқан бұл әдет-ғұрыпқа Хақназар ерекше ілтипат білдіріп, сөз бостандығын қорғаушы ретінде белгілі болатын. Қазақ хандығында жүргізілген әкімшілік реформа Хақназар атымен байланысты. «Со временем правления Хақназара казахи связывали в ХУІІІ-первой половине ХІХ в. образование трех жузов и некоторое усиление роли обычного права в социально-политической жизни кочевого населения региона» [5, 147].

Хақназар хан отырықшы шаруашылық - экономикалық тұрақтылық пен ішкі татулықтың кепілдігі деп қарастырды.

Сондықтан, мал шаруашылығынан басқа салалардың дамуына көп мән берді. Қорыта айтқанда, ХҮІ ғ. ІІ-жартысының басында Қазақ хандығы саяси және әскери жағынан кемеліне келген мемлекет болды.

Хақназар ханнан кейін билік құрған Шығай хан ішкі және сыртқы саясаттағы бірқатар сәтсіздіктерден кейін, Абдолла ханның басшылығын мойындаған вассалға айналады.

Қазақ хандығының дербестігі бұдан былай Шығай ханның баласы Тәуекел баһадүр ханмен тығыз байланысты. Жас кезінде Абдолла ханның қол астында әскербасылықпен айналысқан Тәуекел, Орта Азиядағы бірқатар аймақтарды басқарады. Түркістан аймағындағы бірқатар қалалар мен елді мекендердің Өзбек ұлысына қосылуы Тәуекелдің хандық билікке ұмтылуына жағдай жасады. Хақназар ханның өлімі үшін Баба сұлтаннан кек алған да осы Тәуекел болатын.

1583 жылы Абдолла ханның әскері қатарында Әндіжан мен Ферғанаға жорығы кезінде хан тарапынан бақталастық қатынасты сезген Тәуекел Дешті Қыпшаққа кетеді. Шамамен осы уақыттан бастап Тәуекел қазақтың ханына айналады.

Тәуекел ханның саяси-құқықтық ойлары осы аумалы-төкпелі заманда қалыптасты. Оның негізгі ойы Қазақ хандығын қуатты, күшті мемлекет етіп қана қою емес, оны Орта Азияны біріктіретін алпауыт империяға айналдыру еді. Бұл идеяның жүзеге асуына кедергі келтірген Орта Азияның билеушісі Абдолла хан. «Главным направлением его внешнеполитической линии являлась борьба за присырдарьинские города, что должно было существенно расширить экономический базис Казахского ханства и способствовать его военно-административного контроля над узловыми перекрестками торговых путей из Поволжья и Западной Сибири в Восточный Туркестан и Фергану» [5, 147].

Ханның әскерінде басшылық қызмет атқарған Тәуекел Абдолла әскерінің кемшіліктерін білетін. Ондағы әскерді өзіне тарту арқылы Абдолла әскерінің соғыс қабілеттігін төмендетіп отырды. Алайда, 1586 жылы басталған соғысты жеңіспен аяқтау үшін 12 жыл қажет болды.

Тәуекел хан салық реформасында Хақназар ханның жолын қуушы болды. Салықтың негізгі ауыртпалығын халықтан алып байлардың иығына салу - Тәуекелді Түркістан аймағындағы ең беделді билеушіге айналдырды. Түркістан аймағына Орта Азиядан көптеген қолөнер шеберлері, ауыл шаруашылық жұмыскерлері келіп жатты. Бұл Оңтүстік Қазақстан аймағының экономикасының күшейіп, Қазақ

хандығының Орта Азиядағы ықпал ету аясының кеңеюіне зор үлесін тигізді.

Тәуекел хан тек Орта Азияда ғана емес, басқа аймақтарға да кең экспансионистік саясаты жүзеге асырды. Қалмақтарға жасаған жорықтары нәтижесінде Қазақ ханы атымен қоса, Қалмақ ханы атағына ие болды. Бұл туралы академик В. В. Бартольд былай деп жазады: «В 1594 году Тевекель отправил посла в Москву, предлагая свое подданство царю Федору; в деле об этом посольстве хан назван «царем казацким и калмыцким», из чего можно заключить, что ему подчинились некоторые калмыцкие роды» [17, 152; 7, 16-17].

Ал заңгер-ғалым М. Сәрсембаев Тәуекел хан Мәскеуге өз елшісін әскери одақ құру үшін жіберген деген дерек келтіреді: «Посол казахского хана Тевекеля Кул-Мухамед в 1594 году прибыл в Московское государство для заключения военного союза» [16, 104].

Тарихшы-ғалым В. Я. Басиннің ойына сүйенер болсақ, Ресей патшалығы Құл-Мұхаммед бастаған қазақ хандығы елшісінің келуін өз мүддесіне тиімді пайдаланады: «российское правительство спешило использовать слагавшуюся международную обстановку не только для установления более тесных отношений с казахской степью, но и для превращения ее в полузависимую от России. С этой целью российская дипломатия намеренно истолковала простое обращение Тевекеля за помощью как искание им добровольного подданства царской власти и поэтому со своей стороны обуславливала эту помощь обязательной присылкой казахским ханом Тевекелем в аманаты его сына султана Усейна. Соглашаясь на прием под свою высокую руку казахских земель, российское правительство с самого начала требовало от Тевекеля доказательств его верности» [18, 92-93].

Тәуекел хан Орта Азиядағы иеліктерді сақтап қалу үшін тұңғыш тұрақты әскер құруға тырысты. Себебі «в конце XVII столетия киргизы (казахи – М. А.) оказались в непосредственном соседстве с русскими и в то же время окруженными кольцом враждебных им кочевых народов: с запада и северо-запада – башкирами, калмыками и ногайцами, с востока – джунгарами, с юга – тюркскими народами Хивы, Бухары, Кокана и др.» [15, 170].

Әскер қала шеңберіндегі қорғаныспен қоса оңтүстік шекараларды қорғау қызметін де атқарды. Алайда, бұл бастама Қазақ хандығы дәуірінде терең сіңісе қойған жоқ. Оның үстіне жаулап алу философиясынан қазақ көшпендісіне қорғаныс философиясы жақын болатын. Көшпелі мал шаруашылығы үнемі жаңа жайылымдарды

игеруді қажет ететін. Ал, әйелдер бұл сұрақтарды ердің көмегінсіз шеше алмайтын. Осының бәрі арқаның кең даласын мекендеген рулардың батырларын ауылдарына қайтуға мәжбүр етеді.

Бұл аралықта Тәуекел баһадүрдің аты жер жаһанды айналып, тіпті «мүминдердің басшысы» деген атаққа алып келді. Орта Азияның Бұқараға дейінгі жеріне иелік еткен Тәуекел терең ойлы билеуші ретінде қазақ тарихында мәңгілік орын тебетінінде ешқандай күмән жоқ.

Тәуекел сыртқы саясатта да көп жетістікке қол жеткізіп, болашақ Қазақ хандығының территориясын кеңейтті. «В 1598 году, в год своей смерти, Теввекель овладел Туркестаном и Ташкентом; эти города оставались во власти казаков до 1723 года; в связи с этим фактом, по мнению В. В. Вельяминова-Зернова, находится распадение казацкого народа на три орды. Туркестан и Ташкент в XVIII веке были центром могущества казаков, тогда как из Семиречья их постепенно вытеснили калмыки» [19, 152-153].

Тәуекел ханның қайтыс болуы Қазақ хандығында бірқатар мәселелер тудырды. Осы тұста хан тағына отырған Есім хан қазақ халқын бытыратпай, басын қосып сақтап қала алды. 1598-1630 жылдары билік құрған Еңсегей бойлы Ер Есім Тәуекел ханның мұрасын барынша қолында ұстап қалуға тырысты. Өзі Түркістанда қоныс тепкен Есім хан Ташкент бектігін Тұрсын ханға ұсынады.

Қазақстанның оңтүстігінен дәмесі бар Өзбек ханы Иманқұл қанша басып алуға тырысқанымен Есім хан мықты қарсылық көрсетті. «На рубеже XVI-XVII вв. Есим-хан вел упорную борьбу с бухарскими правителями-Аштарханидами и ойратами за обладание городами и оседло-земледельческими оазисами на средней Сырдарье, результатом которой явился переход под полный контроль казахских ханов города Туркестан с его округой» [5, 148].

Есім ханның сыртқы саясаттағы бағыты Тәуекел ханның сыртқы саясатының заңды жалғасы болып табылды. Профессор Абдулькадир Ювалы бұл саясаттың тек Түркістан емес, Ташкенттің енуімен аяқталғандығын айтады: «1580-1594 жылдары Сырдария қалаларын, Түркістан жерін құтқару үшін Өзбек хандарымен шайқастар үздіксіз жалғасып жатты. Нәтижеде Есім ханның (1598-1628) тұсында Ташкенттен бастап, Сырдария бойындағы қалалар Қазақ хандығының билігіне өтті» [19, 142].

Есім ханның тұсындағы саяси вектордың тағы бір бағыты ойрат тайпалары болатын. «XVIII ғасыр басында ойрат тайпалары күшейе

түсіп, қазақ жеріне жорықтар ұйымдастыра бастады. Сонымен Есім хан бір жағынан қазақ сұлтандарымен (тақ, билік үшін), бір жағынан ойраттармен және Бұқара ханымен күресті» [19, 142; 7, 21].

Ойрат тайпаларымен соғыста Есім ханның қырғыздарға арқа сүйеуге тырысқандығы байқалады. «Активное участие в борьбе с ойратами принимали ногайцы и киргизы Тянь-Шаня. Не исключено, что между казахским ханом Есимом и киргизскими феодалами существовала определенная на этот счет договоренность» [7, 27]. Бұл одақтың белгісі ретінде Есім хан Ташкентте үлкен мұнара салды [20, 77].

В.А.Моисеев Есімнің ойраттармен соғысының нәтижелі аяқталып, Қазақ хандығының жеңгенін, бұл жеңістің саяси одаққа айналғандығын жазады. «К концу второго десятилетия ХУП в. в ойрато-казахских отношениях произошли изменения. Есим нанес ойратам ряд серьезных поражений и принудил к миру. ... Далай-Батур, Хо-Урлюк, Чокур направили к Есиму послов с предложением прекратить взаимные нападения и заключить мир. Между тем сами воспользовавшись начавшимися переговорами, напали на казахские улусы. В ответ на это разгневанный Ишим убил послов, двинул на калмыков большое войско и, в свою очередь, перебил много калмыков и взял в плен двух тайш, а третий едва спасся бегством. Можно предположить, что это нападение на казахские кочевья были совершенно другой частью ойратов, противниками вышеназванной ойратской группировки.

На совещании главных тайш Байбагиш, Далай, Чокур, Хо-Урлюк решили заключить с ханом Есимом мир и совместно с ним нанести удар по владениям султана Турсуна и бухарского хана Имамкули» [7, 25].

Өзінің негізгі бағытында халық тұтастығын сақтауға тырысқан Есім саяси оппоненті болып табылатын Тұрсынды да биліктен тайдырады. Мұндағы басты мақсат саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету болса керек. «Политически нестабильной оставалась обстановка и в Казахском ханстве. В частности, обострилась борьба между наследником Тевеккеля ханом Есимом (1598-1628) и султаном Турсуном. Воспользовавшись этим, ойраты совершили очередной поход в казахские кочевья, в котором принимал участие Хо-Урлюк» [7, 20].

Оның үстіне хан ішкі саясатта сопылық бағыттағы исламнан бас тартып, басқа бағытқа аугандығы көптеген деректерде аталады. Діннің

бұл ағымының халық арасында кең етек жаймауы, Тұрсын ханның оппозициялық бағыт ұстануы, бұрынғы одақтастар арасына салынған іріткі секілді ықпал етті. «Внутриполитическая обстановка во второй половине 20-х гг. ХУШ в. в Казахстане характеризовалась нарастанием напряженности и обострением борьбы между ханом Есимом и султаном Турсуном» [7, 29].

Халық бірлігін сақтап қалу, азаматтық соғысты болдырмау мақсатында Есім хан, кейбір дәстүрлі құқықтарды шектеп, әскери сегментті күшейтуге мәжбүр болды. Тұрсын ханның өз атынан ақша шығарып, тәуелсіз хандыққа ұмтылуы, дәстүрлі далалық сопылықтың тірегіне айналуы, мұндай қорытындыны заңдастырғандай. Жеке билік нығайтуда өзінің бұрынғы белді жақтастарын қуғынға ұшыратқан хан, негізгі мақсат ретінде тыныштық пен ішкі бейбітшілікті көздегендігі айқын. Бұл жол Есім ханның Тұрсын сұлтанды өлтіруімен аяқталады. «Есим, получивший за свои подвиги в борьбе с ойратами прозвище «Храбрый», опираясь на помощь правителей Турфана и Чалыша Абд ал-Рахим-хана, нанес поражение и убил Турсуна в 1627 г. Через год умер сам» [7, 29].

Қасым ханнан бастап кодификацияланған нормаларының кей тұстарының ескіргендігін ойлаған хан, өзінің «Есім ханның ескі жолы» атты кодификацияланған нормалар жиынтығын ұсынды. Аталмыш нормалар жиынтығы дамып келе жатқан феодалдық қатынастарға жол ашып, елдің бірлігі мен саяси тұрақтылықты нығайтуға бағытталған қадам болатын. Ж. О. Артықбаев «Жеті Жарғы» аталатын еңбегінде Есім хан, оның заңдары туралы: «Жошы әулетінен шыққан хандар ішінде 40 жыл тұтас хандық құрған деп дәріптелетін Есім хан өз заманында көптеген жол-жоба, кәде-қауымет заңдарын шығарған, бірақ олар «Қасым ханның қасқа жолы» сияқты қалыптасқан билік-құқық жүйесін өзгерту емес, қайта жаңғыртуға бағытталған істер болды. Мемлекет негізін нығайту, қоғамда төрелердің орны мен белсенділігін күшейту, ішкі сепаратизмді болғызбау, жалпы Шыңғыс ханға баратын «Жасақ» пен «Жазаны» күшейту Есім мақсаты болды. Сол себептен оның заманында елге танымал тәртіп «Есім ханның ескі жолы» атанды» [21, 50], - деп жазады.

«Есім ханның ескі жолының» дәстүршіл, ғұрыпшыл табиғатының болғандығын жоғарыда атап өттік. «Қасым ханның қасқа жолы» заңдар жиынтығы өзгеріссіз «Есім ханның ескі жолынан» жалғасын тапқан. Көшпелі тұрмыс тауқыметіне байланысты қалыптасқан салт-

дәстүр, әдет-ғұрыптың көрінісі деп бұл заңдарды ұлттық рухани болмыстың саналы бейнесі ретінде қарастыруға болады» [22, 185].

«Есім ханның ескі жолы» нормативті актілерінің жиынтығы Қазақ хандығында кең қанат жайып келе жатқан жаңа қатынастарды реттеуге бағытталды. Қасым хан қағидаларынан ауытқымай, оны келесідей баптармен нығайтты.

«1. Хан болсын, ханға лайық заң болсын (яғни, хан өз мемлекетінің қолайына жаққан заңды белгілеуге құқылы).

2. Батыр болсын, жорық жолы мақұл болсын (яғни, ер-азамат жау алдынан белсеніп шығуға, әрі жауды жеңіп қайтуға тиіс).

3. Абыз болсын, абыз сайлау парыз болсын (яғни, білімді кісілерді құрмет тұтуға тиіс).

4. Би болсын, би түсетін үй болсын (яғни, билер өздерінің іс басқару аппараттарын құрғаны ләзім)» [14, 380].

Бұл құқықтық принциптер кейінгі пайда болған актілерге бағыт көрсеткен фундаменталды негізге айналды.

Қазақ хандығының іргесі бекіген қуатты империяға айналу кезеңі жүріп жатты. Алайда екі ханның жанжалының арты қанды қырғынға соқтырып, қуатты елдің іргесін бір шайқалтып кетеді. Нәтижесінде, Тәуекелден қалған үлкен жер иеліктерін игеруге қазақ хандығының материалдық ресурстары жеткіліксіз болып шығады. Осылайша Қазақ хандығы Есім ханның тұсында қуатты империяға айналу мүмкіндігінен айрылып қалады. Мұнда Есім ханның кінәсінен гөрі амбицияларын жүзеге асыруға тырысқан төрелерді қолдайтын саяси жүйе кінәлі еді деп толыққанды тұжырым жасауға мүмкіндік бар.

Тәуке ханның 1680 ж. билікке келуі қазақ қоғамында бұрын-соңды орын алмаған кең қоғамдық саяси реформаларға жол ашты. Тәуке хан және оның заманы туралы А. И. Левшин былай жазады: «Сей золотой век, о котором вспоминают они со вздохами, есть царствование знаменитого хана их Тявки, который, если верить преданиям, был действительно в своем роде гений, и в летописях казачьих дожен стоять наряду с солонями и ликургами. Усмирив волновавшиеся долго роды и поколения, он не только ввел в них устройство, порядок, но и дал им многие законы» [23, 367].

Тәуке ханның қоғамдық реформаларының қайнар көзі бірлік қажеттілігінен туындады. Осы орайда өз билігін нығайту арқылы басқа төрелердің құқығын шектейтін бірқатар бастамалар көтеріліп, билердің қоғамдық орны күшейтілді. «Тәуке хандығын нығайту үшін ең алдымен үш жүздің басына төреден емес қарадан шыққан үш би

қойып, елді солар арқылы басқарады. Хандықтың қасында сенат-сеим сияқты жеті жарғыш билер ұстап, «Күлтөбенің басында күнде кеңес» құрып, елді ішкі – сыртқы жағдайына байланысты, барлық маңызды мемлекеттік мәселелерді солармен ақылдасып, талқылап отырады. «Жеті санаттың» қатысуымен ескірген «Есім ханның ескі жолын», «Қасым ханның қасқа жолын» қайта қарап, феодалдық мемлекеттің бірлігін, беріктігін қамтамасыз ету үшін жаңа заң - «Жеті жарғы» заңын жасады» [24, 165].

Ғалым Б. Кенжебаев Тәуке ханның қазақтың бірлік-ынтымағын, жауынгерлік күш-қуатын күшейту, ел басқару ісін тәртіптеу мақсатында мынадай заң шығарды дейді: «1) жыл сайын рубасылар мен ақсақалдардың кеңесі болсын, ол ханның қатысуымен халық тұрмысының аса маңызды мәселелерін қарап шешсін; 2) кеңеске қатысатындар тегіс қару-жарақты болсын, қару-жарағы жоқтарға кеңесте дауыс берілмейді; 3) хан тұқымдарынан басқа қару-жарақ асынуға жарайтындар жыл сайын мал-мүлкінің жиырмадан бір бөлігі мөлшерінде салық төлесін, бұл ханның қазынасына түсіп, халық ісін басқаруға жұмсалсын» [25, 61]. Ғалымның пікіріне сүйенер болсақ, екі маңызды саяси шешімді айқындаймыз.

Біріншіден, жергілікті элита сегментінің ішкі саясатта ролі күшейіп отыр. Яғни, рулық аристократияның билігі нығайып отыр.

Екіншіден, салық реформасы кемелдендіріліп, біртұтас салық жүйесінің қалыптасқандығын байқаймыз. Оның үстіне әскери сегмент те күшейтілді. Жаугершілік заманды еске алар болсақ, қарулы күштер рөлінің қоғамда нығаюы заңды.

Бұл ғасырлар бойы қалыптасып қалған басқару жүйесіне өзінің ілгері ықпалымен бірге кері ықпалын да тигізді. Шын мәнінде ішкі дау-дамайларды шешудегі билердің маңызының артуы Шыңғыс хан тұқымдарының саясаттағы позициясын әлсіретіп, билікке деген таластартысты тежеді.

Рулардың көші-қон территорияларын анықтау ежелден үлкен екі даудың бірі болып қалыптасқан жер дауының бейбіт жолмен шешілуіне жағдайлар туғызды. «Жерді бөлу – азаматтық заңдар жиынтығының толықтырылуына басты себеп, міне, осы. Жерді бөлуі жоқ халықтардың азаматтық құқығы да аз болады. Бұл халықтардың реттеуші мекемелерін заң деуден гөрі «әдет-ғұрып» деп атауға болады» [26, 322].

Әрине, бұл реформалар қоғамдық жаңа қатынастарды тудыруға ықпал етті. Ру мен тайпадағы ақсүйектер үстемдігі біраз шектеліп,

қарапайым халықтың жағдайының жақсаруы мен қоғамда бұрын-соңды болмаған, лауазымдарды иеленуіне жол ашты. «Тәуке хан қолдағы бар мүмкіншіліктерді пайдаланумен халықтың, ел басшыларының санасына ел арасында өзінің ақыл-парасатымен, батырлық әрекеттерімен ел басқару ісіне бейімі бар дарынды тұлғаларды тарту қажеттігін сіңіруді саясатының ең басты мақсаттарының бірі деп таныды» [27, 10].

Жалпы Қазақ хандығының мемлекеттілік тарихы Ресей империясына кіруден басталады деген сөздер бүгінгі тарих ғылымында жиі кездесіп отырады. Оған мысал ретінде Д.Кішібековтің кеңестік кезеңде жазған төмендегі пікірін келтіруге болады: «Кочевая оторванная от мировой цивилизации жизнь, антисанитарные условия, безграмотность, господство шаманских методов «лечения», междоусобная борьба – все это тормозило социальный прогресс людей. В результате кочевое население влачило жалкое существование, подвергалось постепенному вымиранию. Земля казахов служила объектом ожесточенной борьбы между различными силами. Лишь добровольное вхождение в состав Российского государства положило конец междоусобице и спасло их от иноземного порабощения» [28, 208].

Ол кеңестік идеологияның негізгі концепциясы болып табылатын, көшпенді мемлекеттік құрылымдардың әлсіздігі мен мемлекеттік органдар жүйесі мен территориялық құрылымдардың тұрақсыздығы тұрғысынан қарастырылатын тұжырым екендігін айқындау қиын емес.

Ал, Қазақ хандығы дәуірінде толыққанды мемлекеттік құрылымдар болды ма? Олар өз биліктерін қалай жүзеге асырды? Хандық билік қандай институттармен шектеліп отырды? Тәуке ханның Қазақ хандығын нығайтып, қазақ мемлекеттігін тұғырландырудағы негізгі рөлі қандай? Бұл сұрақтардың бірқатарына біз жоғарыда жауап беріп те үлгердік.

Жалпы, кез келген хан маңызды проблемаларды шешу жолдарын сол кезеңге сәйкес қарастырды. Ханның нақты бір ситуациялар мен тығырықты жағдайлардан шыға алуы ханның беделі мен ықпалының негізгі көрсеткіші болып, тарихтағы орнын айқындады. «Степень реальности внешнеполитических полномочий казахских ханов, объем их внешнеполитической компетенции зависели от того, насколько была сильна власть того или иного хана внутри ханства. Характерно, что жестокое отношение к своим подданным, использование хитрости

и наличие больших организаторских способностей у того или иного хана, т. е. то, что мы называем субъективным фактором, необходимого для первоначального управления государством, - особой роли в кочевых казахских ханствах не играло, потому что у казахов не было сильного централизованного государства.... Вместе с тем, необходимо подчеркнуть, что казахские ханы вопреки этим обстоятельствам, часто добивались успешной реализации своих внешнеполитических полномочий» [17, 107].

Осы тұрғыдан Тәуке хан заманының тарихта тұрақтылық пен айқын дамудың кезеңі ретінде қалғандығы белгілі. Сондықтан қазақ мемлекеттігі мен ондағы пайда болып, қалыптасуы, дамуы нақты тарихи кезең шындығы мен көзделген мақсаттар тұрғысынан қарастыруға ғана болатындығын түсіну маңызды. Тәуке хан халық бірлігін нығайтуда қара сүйек өкілдерін қолдап, халық даналығының қайнар көзі болып табылатын билерді мемлекеттік билікке келуіне, халықта өзінің айбарлығымен танылған батырларды әскери іспен шектемей, қазақ халқының өміріне елеулі ықпал ететін хан кеңесіне мүше етуі алқалы билік элементтерін күшейтуге деген қажеттіліктен туындағаны айқын. «Он опирался на поддержку в каждом из трех жузов наиболее влиятельных биев: в Младшем - на Айтеке-бия, в Среднем – на Казыбек-бия, а в Старшем – на Толе-бия» [5, 150].

Оның үстіне бұл кезеңде өзінің билікке деген ынтасы іскерлік қабілеттігіне сәйкес келмейтін Шыңғыс тұқымдары халық алдындағы беделінен айрыла бастағандығы белгілі.

Тәуке хан реформалары салықалы билеушілердің билігіне тән элементтерге толы. Бұл билік Тәуке секілді адуынды ханға сай болатындығы белгілі болғанымен де басқа билеушілердің икеміне келуі қиын болатын. «Халық өз билеушілері мен соттарын өздерінің қызметтік міндеттерінен айырап болса – демократия өлетіндігі сияқты, монархиялар да қалалардың артықшылықтары мен әлеуметтік жіктердің (сословиелердің) прерогативаларын алып тастар болса – ыдырауға ұшырайды. Бірінші жағдайда – барлықтарының деспотизмі, екінші жағдайда – бір адамның деспотизмі орнайды» [26, 138].

Тәуке хан реформаларының кейінгі Сәмеке, Болат хандардың тұсында дағарысқа ұшырап, жалғасын таба алмағандығы да сондықтан. Осы тұрғыдан Абылай секілді деспоттық тарихи фигураның пайда болуы да заңдылық. Себебі жаңа тарихи жағдайда Тәуке хан заманындағы нормалар мен институттар ескіріп, жаңа талаптарды қанағаттандыра алмады.

Ергөбек Ш. Қазақ хандарының саяси және құқықтық мұраттары...

Әдебиеттер

1. Сұлтанов Т. *Қазақ хандығының тарихы*. – Алматы: Мектеп, 2003. – 160 бет.
2. Тынышпаев М. *Великие бедствия... (Ақтабан-шұбырынды)*. – Алма-Ата: Жалын, 1992. – 152 бет.
3. *Қазақстан тарихы. Очерктер*. Құрастырушы: Ю.И.Романов. – Алматы: Дәуір, 1994. – 447 бет.
4. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. *Казахстан Летопись трех тысячелетий*. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 383 с.
5. Масанов Н.Ә., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. и др. *История Казахстана. Народы и культуры*. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 600 с.
6. Златкин И.Я. *История Джунгарского ханства*. Изд. второе. - М.: Наука, 1983. – 335 с.
7. Моисеев В.А. *Джунгарское ханство и казахи ХУП-ХУШ вв.* – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 240 с.
8. Сегізбаев О.А. *Казахская философия ХУ-начала ХХ века*. – Алматы: Ғылым, 1996. – 472 с.
9. Құдайбердіұлы Ш. *Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі*. – Алматы: Қазақстан және Сана, 1991. – 80 бет.
10. Руссо Ж.Ж. *Қоғамдық келісім-шарт немесе саяси құқық принциптері*. – Алматы: Үш қиян, 2004. – 160 бет.
11. *Қазақ Совет Энциклопедиясы*. 6-том. – Алматы: Қ.С.Ә., 1975. - бет.
12. Құл-Мұхаммед М. *Алаш қайраткерлері саяси-құқықтық көзқарастарының эволюциясы*. – Алматы: Атамұра, 1998. – 360 бет.
13. Бекқұлов С.Д. *Құқық негіздері*. – Алматы, 2002. – 248 бет.
14. Бихай С. *Қазақ мәдениетінің тарихы*. Алматы, 2001. – 552 бет.
15. Абусейтова М.Х. *Из истории внешнеполитических связей Казахского ханства с соседними государствами во второй половине ХУІ в. // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в ХУІ-ХУШ вв.* – Алма-Ата: Наука, 1983. – С. 165-176.
16. Сарсембаев М.А. *Международно-правовые отношения государств Центральной Азии*. – Алматы: Ғылым, 1995. – 368 с.
17. *Труды академика В.В.Бартольда по истории Центральной Азии*. Книга первая. – Астана: Свободное общество, 2005. – 275 с.
18. Басин В.Я. *Россия и Казахские ханства в ХУІ-ХУШ вв.* – Алма-Ата, 1971. – 276 с.
19. Ювалы А., Имашова Н. *Жалпы түркі тарихы*. – Түркістан: ХҚТУ, 2004. – 348 бет.
20. Валиханов Ч.Ч. *Записки о киргизах // Собрание сочинений в пяти томах*. – Алматы: Қ.С.Ә., 1985. – Т.2. – 7-82 беттер.
21. Артықбаев Ж.О. *Жеті жарғы*. – Алматы, 2003. – 150 бет.
22. Әбдіғалиев Б.Б., Жамалов Қ.Ж., Сатерпинов Б.М. *Саяси ой тарихы*. – Алматы: Үш қиян, 2003. – 280 бет.
23. Левшин А.И. *Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей*. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
24. Адамбаев Б. *Төле би шешен // Қазақтың Ата Заңдары*. Құжаттар, деректер және зерттеулер. Бағдарлама жетекшісі: С.Зиманов 10 томдық. – Алматы: Жеті жарғы, 2001. - 1-том. - 164-173 беттер.
25. Кенжебаев Б. *Түрік қағанатынан бүгінге дейін*. – Алматы: Ана тілі, 2004. – 344 бет.
26. Монтескье Ш.Л. *Заңдар рухы туралы*. – Алматы: Үш қиян, 2004. – 784 бет.
27. Созақбаев С. *Тәуке хан Жеті жарғы*. Алматы: Санат, 1994. – 49 бет.
28. Кишибеков Д. *Кочевое общество: генезис, развитие, упадок*. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 236 с.

(Жалғасы. Басы өткен санда)